

Владислав Кіорсак

РУСЬКО-СКАНДИНАВСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ КОЛЕКТИВНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СХІД У СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ІСЛАНДСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

DOI: 10.58407/litopis.230201

© В. Кіорсак, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3144-2405>

Метою статті є дослідження соціо-культурних відносин між Руссю та Скандинавськими королівствами в IX–XIII ст. та їх вплив на формування східноєвропейських сюжетів ісландських саг. У цій статті ми хочемо окреслити в загальних рисах ключові етапи таких взаємин, їхнє значення для історії цих спільнот та вплив на розвиток каналів обміну інформацією. Окрім того, ми хочемо розглянути, як ці канали привели до формування в Скандинавії бази знань про Східноєвропейські землі та розміщення цих знань у системі координат колективних уявлень про минуле. **Наукова новизна.** Дослідження спирається на значну кількість висновків істориків та археологів, які займаються питаннями русько-скандинавських відносин. Утім, ми пропонуємо підхід, який поєднуватиме ці знання із дослідницькими здобутками в царині ісландських саг. Таке поєднання може дати нам нову перспективу та внести корективи в методологію джерелознавчих студій давньоскандинавської писемності.

Висновки. Різні етапи політичних та культурних відносин між Руссю та Північними королівствами залишили свій слід у сагах. Події історичної комунікації перетворилися на праобрази сюжетів, які століттями циркулювали у пам'яті спільнот. Рефлексія цих подій перетворилася на набір міфів, стереотипів та легенд, які асоціювалися з територіями Східної Європи. Проте, розуміння цих відносин прояснює, чому саме Русь, а не інші території були такими популярними декораціями для авторів саг, а також, чому вона була такою важливою для формування історичного світогляду домодерних скандинавських держав.

Ключові слова: ісландські саги, нордична спільнота, Епоха вікінгів, русько-скандинавські відносини.

Норвезький історик Ганс Якоб Орнінг присвятив своє нещодавнє дослідження аналізу рукопису AM 343a 4to. Це був збірник саг, які сучасні дослідники відносять до жанру ісландських міфічно-героїчних. Об'єктом своїх студій вчений обрав східні кордони тогочасної скандинавської ойкумени, яку він назвав «нордичною спільнотою». Цим терміном Г. Орнінг позначив уявний простір, який скандинавські автори пізнього середньовіччя сприймали як споріднені території на ментальній мапі. Це були віртуальні терени, на яких циркулювали спільні ідеї, світоглядні конструкти, знання та міфи. Цей простір об'єднував інтелектуальні кола різних північних держав та впливав на їхнє сприйняття понять «свій та чужий»¹.

Аналізуючи ці твори, автор доходить висновку про те, що східне пограниччя цієї спільноти проходило по крайній межі Русі. Русь була не просто її частиною, а місцем важливим з огляду на тогочасні уявлення. Висновки автора доповнюють наше розуміння колективних уявлень про Східну Європу як територію, розташовану на фронтірі реального та напівлегендарного світів. Це невідоме часто зображувалося за допомогою магії та міфічних характеристик його мешканців, а також за допомогою запозичених епізодів європейських та античних авторів. При цьому, сама Русь у описах саг мало чим відрізнялася від інших скандинавських королівств. Більше того, саме тут відбувалися події, які форму-

¹ Orning H.J. Transient Borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid-Fifteenth c. Imagined Communities on the Baltic Rim: from the 11th to 15th c. Amsterdam, 2016. P. 353–378.

лювали основу ідентичності тогочасних скандинавів, що робило цю землю особливо важливим місцем для сюжетів саг та частиною власної історичної пам'яті.

Наприкінці дослідження автор ставить питання, а чи існувала ця спільнота лише в рамках уявлень, чи мала свої історичні прототипи? Він стверджує, що у часи створення досліджуваного манускрипту скандинавські королівства мали політичні інтереси в Балтійському регіоні та через такі твори прагнули обґрунтувати право на територіальні зазіхання². Не зважаючи на те, що ця збірка датується XV ст., її основу склали твори давнішого походження. Ці твори засновувалися на історичній пам'яті про русько-скандинавські відносини та послуговувалися популярними міфами, які виростили на ґрунті комунікації між цими культурами.

Дослідження Г. Орнінга було здійснено лише на прикладі однієї збірки доволі пізнього періоду. Проте вона є гарним прикладом того, як саги ставали відображенням колективного світогляду та переосмислювали минуле. Ідея «нордичної спільноти» предстала в більшості саг про ті часи, і значна їхня кількість розглядає Русь як органічну частину цього простору. Окрім того, кожна друга сага з цього циклу містить згадки східноєвропейських топонімів. Такий факт може видатися дивним, враховуючи, що період запису цих творів припав на час, коли державність Русі була знищена навалом монголів. Ще більш цікавим є той факт, що ці відомості були записані на острові, який знаходився за тисячі кілометрів від Східної Європи.

Східна Європа в системі колективних уявлень авторів скандинавських творів є багатогранним і комплексним питанням. Ці твори не є свідками Епохи вікінгів, коли контакти між цими територіями досягли свого піку. Вони базуються на пам'яті про події минулого, яка зберігалася у вигляді усної поезії та переказів. Незважаючи на значний часовий проміжок між подіями та часом їхнього запису, аудиторія не втрачала інтересу до таких історій. Однак, часто автори адаптували ці розповіді до сучасної політичної та культурної ситуації. Популярність сагописання та наявність різних центрів вченості в Ісландії сприяли циркулюванню колективного світогляду та розвитку образів, пов'язаних із об'єктом нашого вивчення.

Здебільшого історична інформація в таких творах ховалася за захопливими історіями пригод та любовними лініями. Незважаючи на те, що ці твори мали на меті розважити аудиторію, їх не слід сприймати як художню літературу. Вони не тільки використовували фрагменти пам'яті та намагалися довести їхню правдивість, але й зверталися до відомих епізодів, формуючи міфи та стереотипи й підтверджуючи їхню важливість у тогочасних інтелектуальних колах. Загалом, ми можемо виділити кілька типових сюжетів, у яких згадується Русь:

- **Саги про епічне та германське минуле** («Сага про Гервер», «Сага про Вельсунгів», «Сага про Тідріка»).
- **Саги про легендарних королів та міфічних вікінгів** («Сага про Скельдунгів», «Сага про Рагнара Лодброка», «Татр про синів Рагнара», «Фрагмент саги про декількох давніх конунгів Данії та Швеції»).
- **Саги про шукачів пригод у далеких Східних землях** («Сага про Босі», «Сага про Інґвара Мандрівника», «Сага про Гальвдана Ейстейссона», «Сага про Пішого Грольва», «Сага про Стюрлауга Працьовитого», «Сага про Орвара Одда», «Сага про Однорукого Егіля і Асмунда Вбивцю Берсерків»).

Легендарні саги – це чудовий приклад поєднання античних та куртуазних фрагментів із власними знаннями про минуле. Хоча ці твори рідко вважаються історичним джерелом, вони ілюструють розвиток історичної пам'яті в Скандинавії та місці Східної Європи в ній. Основними факторами, які формували саги, були твори європейських вчених, що визначали тенденції в тогочасному історіописанні. Однак такі твори не часто згадували про Східну Європу, а ті, що згадували, рідко виходили за межі античної перспективи. Справді інформативні сюжети, де згадувалася топоніміка та інша цінна інформація, з'явилися завдяки століттям комунікації між слов'янами та скандинавами, інформація про яку зберігалася в різних формах усної творчості.

У попередніх статтях ми досліджували різноманітні інтелектуальні чинники, які сприяли формуванню образів, міфів та стереотипів, пов'язаних із Руссю. Аналіз компаративних даних та середовища творення є критично важливими аспектами для розуміння політики пам'яті. Проте історичний контекст є невід'ємною складовою такого моделювання, оскільки він дозволяє відкривати нові перспективи в дослідженні цих епізодів та прояснює окремі сюжети³.

² Ibid. P. 374–382.

³ Це дослідження є органічною частиною наших попередніх напрацювань. Їхня мета полягала у всебічному дослідженні окремих творів та сюжетів з погляду вивчення культурних патернів, фрагментів колективного світо-

Метою нашої статті є дослідження цього питання через призму історії русько-скандинавських відносин. Саме вивчення крос-культурної комунікації та формування каналів обміну інформацією між цими цивілізаціями може допомогти зрозуміти передумови формування ідеї про Русь як органічну частину «нордичної спільноти». Окрім того, такий підхід спроможний прояснити появу та функціонування окремих образів, міфів та стереотипів про ці території в давньоскандинавській писемності. Розуміння історичних передумов створить додаткову перспективу для вивчення цих текстів, оскільки допоможе визначити ядро сюжетів та контекст їхньої появи.

Окреслене питання є доволі комплексним і найчастіше ставало прологом до джерелознавчих студій. Питання впливу історичних процесів на формування сюжетів саг ставало об'єктом дослідження Елізабет Ешман-Роу⁴, Сверіра Якобсона⁵ та Торфі Тулініуса⁶. Докладно питанням східноєвропейських фрагментів займаються Леонтій Войтович⁷, Олена Мельникова⁸, Тетяна Джаксон⁹ та вже згаданий Ганс Якоб Орнінг. Також ми хотіли б виокремити напрямком дослідження русько-скандинавських відносин, який повноцінно представлений у працях Федора Андрощука¹⁰, Томаса Нунена¹¹, Інгмана Янссона¹², Шарлоти Гендестьєрні-Джонсон¹³ та інших.

Часті згадки про Русь у скандинавських джерелах не є випадковими. Вони були чимось більшим, ніж екзотичними декораціями для легендарних оповідок. Їх рідко можна співвідносити з історичними подіями, втім, вони мали історичне підґрунтя у вигляді століть міжкультурної комунікації норманів із народами Східної Європи. Саме ця комунікація творила основу формування колективних уявлень про минуле. Для ефективнішого дослідження цих сюжетів легендарних саг нам варто зрозуміти, чому їхні автори писали про ці землі, а також, якими шляхами інформація про них проникала на Північ.

Історію русько-скандинавських відносин варто виводити від початку Епохи вікінгів. Саме тоді проникнення норманів на території Східної Європи набули масового характеру. Східний вектор вікінгівських мандрівок став органічною частиною цієї епохи. Археологічні джерела засвідчують, що мандрівки на схід були частішими та приносили більше матеріальних ресурсів, ніж західні подорожі. Вони забезпечували потоки, які підживлювали локальну економіку та політичні інститути¹⁴.

Зазначені процеси розпочалися на зламі VII–VIII ст. Американський дослідник Томас Нунен переконаний, що саме в цей час перші скандинави прибули на східний бік Балтійського моря. Уже в середині VIII ст. археологи фіксують перші поселення скандинавів на території Ладозького городища¹⁵. У 80-х рр. VIII ст. поселення набуває форми торгового центру, де мешкали слов'яни, скандинави та угро-фінські племена. Ладога, завдяки своєму вигідному розташуванню, стала першою значною факторією норманів у Східній Європі. Це місце виконувало функцію перевантажного пункту, де відбувалася зміна суден та

гляду про минуле та політики пам'яті. Більше детально див.: Кюрсак В. Пограничні образи Русі у сагах про давній час: інтертекстуальні мотиви як ознака історичної пам'яті. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва*. 2021. Т. 1. № 11. С. 29–44; Його ж. Русь у концепції «імперії» Рагнара Лодброкка: скандинавські джерела крізь призму політики пам'яті. *Сіверянський літопис*. 2021. № 6. С. 4–14; Його ж. «Сага про пішого Грольва» та Русь в епоху вікінгів: історична пам'ять та історіографія. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2022. № 54. С. 50–64; Eastern European elements of Egils saga Einhenda ok Asmundar Berserkjábana through the prism of Greco-Roman, and Germanic myths. *Scandia: Journal of Medieval Norse studies*. 2022. Vol. 5. P. 6–27.

⁴ Ashman Rowe E. Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þáttur, and the political world of Haukr Erlendsson. *Fornaldarsagaerne: Myter og virkelighed. Studier i de oldislandske fornaldarsögur Norðurlanda*. København, 2009. P. 347–360.

⁵ Jakobsson S. On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*. 2006. P. 935–943.

⁶ Tulinus T. Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th century Iceland. *The 11th International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*. 2000. P. 526–539.

⁷ Войтович Л. Гольмгард: Де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович? *Український історичний журнал*. 2015. Т. 3. С. 37–55.

⁸ Мельникова Е. Историческая память в германской устной традиции. *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. Москва, 2006. С. 180–223.

⁹ Джаксон Т. Пространство и литература. *Джаксон Т., Коновалова И., Подосинов А. Imagines mundi. Античность и средневековье*. Москва, 2013. С. 376–419.

¹⁰ Андрощук Ф. Етюд про русів: Текст матеріальності і модель культури. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1994. Т. 3. С. 5–16.

¹¹ Noonan T. Fluctuations in Islamic Trade with Eastern Europe during the Viking Age. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 1. P. 237–259.

¹² Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation? Some General Remarks on the Eastern Expansion of the Scandinavians in the Viking Period. The rural Viking in Russia and Sweden: conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro. 1997. P. 9–64.

¹³ Hedenstierna-Jonson C. Foreigner and local: identities and cultural expression among the urban people of Birka. A matter of identity. *Shetland and the Viking world: papers from the 17th Viking congress*. Lerwick, 2016. P. 189–196.

¹⁴ Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*. 2004. Т. 3. С. 7.

¹⁵ Noonan T. Why the Vikings first came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 1986. Vol. 34. P. 321–323.

робилися запаси для майбутніх подорожей вглиб континенту. Окрім того, тут існували обмінні центри, де можна було придбати товари для майбутнього експорту.

Період Епохи вікінгів ознаменував початок тісних відносин між Руссю та Скандинавією. Вченим складно обчислити усіх тих людей, які постійно комунікували з цими територіями, проте дослідники вказують, що їхня кількість перевищувала кількість людей, які подорожували на Захід. Тисячі поховань вікінгів на Сході Європи засвідчують, що ці території були важливим пунктом, який впливав не тільки на політику та економіку, а й на культуру та формування ідентичності¹⁶. Логічним видається питання, що саме приваблювало вікінгів у цих землях і змушувало вирушати в далекі та небезпечні мандри.

Уже згадана Ладога є феноменом, який частково може дати відповідь на наше питання. Це місце було одним із перших та одним із найважливіших осередків Скандинавів у Східній Європі. Воно добре відоме в нордичній літературі під топонімом *Aldeigjuborg*¹⁷. Це місце стало важливою локацією легендарних саг та часто згадувалося як ласий шматок, що за нього боролися різні скандинавські клани. Сліди боротьби за це поселення прослідковуються й на археологічному матеріалі. Багаторічний дослідник цього поселення Анатолій Кірпічников зауважив, що в археологічних шарах, які датуються IX–X ст., простежуються сліди пожеж, які знищували городище. Дослідник пов'язував це із військовою активністю скандинавів у регіоні¹⁸.

Розглянувши географічне становище Ладоги, стає зрозуміло, чому вона була таким важливим пунктом для норманів. Це поселення було на розгалуженні розвинутої системи східноєвропейських річок та озер. Її близькість до Фінської затоки та Балтійського моря сприяла зручній комунікації із Середньою Швецією та островом Готланд. Звідси можна було легко потрапити як у басейн річки Волги, так і до самого Дніпра. Усе це спричинило стрімкий економічний розвиток цього поселення у IX ст. Саме в цей період у Скандинавію потрапляють перші монети арабського походження¹⁹.

Торгівля із землями Близького Сходу та Центральної Азії була вирішальним чинником державотворчих та суспільних процесів у Східній Європі. Про це свідчить географія розповсюдження та кількість арабських монет, знайдених на цих землях. За підрахунками Томаса Нунена, протягом X ст. потік срібла з держави Саманідів на північ складав у середньому один мільйон двісті п'ятдесят тисяч дирхамів на рік. Частина цих коштів осідала в торгових факторіях Хазарії та Волзької Булгарії, проте лівова частка експортувалася на землі Русі та Скандинавії²⁰.

Підрахунки Т. Нунена, незважаючи на свою відносність, свідчать про немислимі масштаби торгівлі в цьому регіоні. Особливо вражаючим є ці показники з огляду на сезонний характер торгівлі. Основними центрами збуту північних товарів були арабські держави Близького Сходу та Центральної Азії. На перших етапах розвитку торгівлі основним ринком був халіфат Аббасидів із центром у Багдаді. Згодом, у X ст., його місце посідає імперія Саманідів. До її складу входили землі Хорезму, Трансоксанії та Хорасану. Саме в зазначений період ці території знаходилися на піку своєї могутності та економічного розвитку²¹. Відкриття там великих покладів срібла сформувало надлишок грошової маси, що сформувало попит на товари розкоші. Основними предметами експорту дослідники вважають хутра, бурштин, віск, мед, зброю та рабів. Останній пункт, на думку окремих вчених, мав особливе значення з огляду на високу маржу.

Доступ до арабського срібла впливав на розвиток місцевих економік на Русі та в Скандинавських державах. Саме цей ресурс був одним із основних чинників, що підживлював експансію вікінгів як на сході, так і на заході. Мільйони дирхамів, які потрапили на Русь, стали частиною локального грошового обігу. Вони використовувалися для обміну товарів, оплати послуг та сплати податків. Розвиток торгівлі сприяв формуванню супутніх підприємств. Найперше це стосувалося розвитку ринків посередників. Наявність ресурсів

¹⁶ Duczko W. *Viking Rus: Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden: Brill, 2004. P. 129–130; Каинов С. Погребения с предметами вооружения Гнёздовского некрополя. Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования. *Труды Государственного исторического музея*. 2018. Вып. 210. С. 213–214; Hedenstierna-Jonson C. *Foreigner and Local...* P. 189–196.

¹⁷ Детальніше про топонімію Ладоги див: Джаксон Т. *Austr i Górdum: древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. Москва: Языки славянской культуры, 2001. С. 105–122.

¹⁸ Кирпичников А.Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: итоги и основные проблемы*. 1988. С. 49–50.

¹⁹ Noonan T. When did Dirhams first reach the Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. Vol. 2. № 1. P. 39–40.

²⁰ Томас Нунан із обережністю стверджував, що в середньому 36% дирхамів експортувалися до Північної Європи, див.: Noonan T. *Why the Vikings first came to Russia...* P. 322.

²¹ Noonan T. *Fluctuations in Islamic Trade...* P. 237–259; Kovalev R.K. *Dirham Mint Output of Samanid Samarqand and its Connection to the Beginnings of Trade with Northern Europe (10th c.)*. *Histoire & mesure*. 2002. Vol. XVII. № 3/4. P. 197–216.

та попит на послуги стимулював переселення до Східної Європи представників різних професій та суспільних прошарків норманів²².

Розподіл археологічних знахідок дирхамів є маркером того, наскільки географічно широким був цей процес та які території були найбільш залученими в торгівлю²³. Абсолютного логічним виглядає твердження про те, що левова частка монет була знайдена на території Русі. Це було зумовлено небезпечністю маршрутів у Скандинавію. За такої ситуації найпростішим способом зберегти свій заробіток було закопати його в землю. Саме тому знахідки монет на цій території вимірюються сотнями тисяч. Друге місце посідає територія Швеції. Тут було знайдено близько вісімдесяти п'яти тис. дирхамів. На території Данії археологи ідентифікували п'ять тис. монет та близько семисот у Норвегії. Окремі монети містили вирізані поверх руни, молоточки Тора та інші елементи скандинавської культури²⁴.

Пам'ять про розвиток торговельних шляхів та освоєння східноєвропейських територій могла зберігатися в сагах, присвячених мандрівкам вікінгів на Схід. Такі твори, зазвичай, містять оповіді про військові завоювання та звитяги скандинавських героїв у чужих територіях Сходу. Прикладами таких саг є «Сага про Босі», «Сага про Орвара Одда», «Сага про Стюрлауга» та «Сага про Пішого Грольва». Часто ці історії завершуються здобуттям немислимим багатством та утвердженням головного героя на престолі правителя Русі.

Цікавою є і «Сага про Гальвдана Ейстейссона». У ній описані пригоди норвезьких вікінгів на «Східному Шляху». Головний герой Гальвдан разом зі своїм батьком захоплює королівство Альдейюборг, яке варто ототожнювати із Ладогою. Увесь сюжет саги зав'язаний на боротьбі героя за ці землі. Наприкінці твору він вирішує покинути їх та відправитися на батьківщину²⁵. Згадана сага є єдиним твором, що фокусується на Ладозі як основній локації оповіді. Цей текст є цікавим для нас, оскільки вказує на постійну боротьбу за ключовий центр скандинавської торгівлі. Саме в цій пригодницькій історії могли зберегтися фрагменти пам'яті про протидію різних династичних кланів за контроль над ключовими факторами торговельних шляхів.

Альтернативою торгівлі з арабськими державами стала торгівля з Візантійською імперією. Традиційно історики пов'язують зміну цього вектора з комплексом економічних та політичних проблем, які виникли на Близькому Сході в останній чверті IX ст. Найперше це стосується занепаду держави Аббасидів та срібною кризою, яка тривала до початку X ст. Саме в розпал цієї кризи північні торговці почали шукати додаткових ринків збуту.

По-справжньому регулярними ці зв'язки стають із початком X ст. Саме в цей час починає активно освоюватися головна торгова артерія Русі – Дніпро. У її води можна було потрапити в обхід найпопулярніших факторій Волзького Шляху. Воротами до східноєвропейської системи річкових шляхів стає Ризька затока. Туди впадала Західна Двіна, яка через притоку Каспю та систему волоків з'єднувалася з верхів'ями Дніпра²⁶.

На ключових пунктах новоствореного шляху, що згодом отримав назву «Із Варяг у Греки», починають активно розвиватися поселення нового типу. Найперше це стосується Києва та городища в Гніздові. Останнє було одним із поселень, де найбільше репрезентовані археологічні знахідки північного походження²⁷. Значна кількість артефактів, пов'язаних із візантійським імпортом, вказують на те, що основним рушієм розвитку цих поселень були економічні відносини з державою РOMEIV. Знахідки візантійських печаток у Києві та Гніздові вказують на те, що це були важливі центри з погляду дипломатичних відносин²⁸.

²² Мельникова Е. Скандинавы на Балтийско-Волжском пути. *Древняя Русь и Скандинавия: избранные труды*. Москва, 2011. С. 433–440; Hedenstierna-Jonson C. With Asia as neighbour: archaeological evidence of contacts between Scandinavia and Central Asia in the Viking Age and the Tang Dynasty. *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*. 2018. Vol. 81. P. 43–64.

²³ Інформація про географію поширення арабських монет за межами Русі добре представлена у праці Марека Янков'яка. Див: Jankowiak M. Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th c. Economies, monetisation and society in the West Slavic Lands 800–1200 AD. Szczecin, 2013. P. 137–144.

²⁴ Mikkelsen E. The Vikings and Islam. *The Viking World* / Ed. by S. Brink, N. Price. London and New York, 2008. P. 545–546.

²⁵ Fornaldarsögur Norðrlanda av C. S. Rafn, 3.b. Kaupmannahöfn, 1830. S. 518–558.

²⁶ Андрощук Ф. Гнездово, Днепровский путь и финал Бирки. *Труды Государственного исторического музея*. 2001. Т. 124. С. 132–133.

²⁷ Більше про знахідки у Гніздові див: Ениосова Н., Пушкина Т. Находки византийского происхождения из раннегородского центра Гнездово в свете контактов между Русью и Константинополем в X в. *Судейский сборник*. 2012. Т. 5. С. 34–85.

²⁸ Більше про візантійські печатки див: Androshchuk F. Byzantine Imperial Seals in Southern Rus. *Візантійські та давньоруські печатки: Матеріали Міжнародного колоквиуму давньоруської та візантійської сфрагістики. Київ, Україна, 13–16 вересня 2013 р.* Київ, 2015. С. 43–53; Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі... С. 37–55.

Торгівля із візантійською імперією дещо нагадувала торгівлю з арабським Сходом. Проте тут не набули такого значення проміжні ринки, як це було у випадку із Волзьким шляхом. Руські купці здебільшого завершували свої мандрівки в Константинополі чи інших містах імперії. Це мало наслідком не тільки вищі прибутки, а й прямий доступ до товарів, які можна було імпортувати на батьківщину²⁹. Основними статтями експорту на південь були хутра, мед, віск, а також раби. Із Візантії імпортували шовк та інші предмети розкоші³⁰. Супровідний матеріал скандинавських захоронень вказує на те, що торговці мали високий соціальний статус та мали надприбутки зі своєї діяльності. Численність таких могил вказує на значні масштаби торгівлі в X–XI ст.³¹

Як і у випадку із подорожами на Волзькому шляху, мандрівки купців Дніпром були вкрай небезпечними. У X ст. українські степи активно заселяють печеніги. Вони стали дестабілізуючим фактором для молоді Руської держави та стимулювали розвиток військової активності. До того ж, заселення Подніпров'я супроводжувалося підкоренням місцевих племен, що також вимагало формування мілітарної спільноти русів. У цьому контексті промовистим є супровідний інвентар купецьких поховань, а також артефакти, які асоціюються із цією спільнотою. Зброя була невід'ємним атрибутом цієї групи³². Ба більше, договори Русі з Візантією лише доповнюють цю картину, згадуючи клятви на зброї, якими руси-язичники закріплювали мирні угоди³³.

Мілітарні спільноти мандрівників добре представлені у «Сазі про Інгвара Мандрівника». У ній зображено подорож шведського воєводи Інгвара до загадкових земель Сходу. Дослідникам важко встановити пункт призначення цієї експедиції, однак більшість сходиться на думці, що це були території Кавказу. Історичність цього походу не викликає сумнівів, адже він засвідчений епіграфічними матеріалами зі Швеції³⁴.

Основою сюжету цього тексту є пригоди вікінгів на одному із річкових шляхів Русі. Автор тішить читачів розповідями про дивовижні народи та багаті міста, змальовує фантастичних істот та піратів, які зустрічалися на порогах «головної річки усього Сходу»³⁵. Автор цього тексту запозичив значну частину художніх деталей із творів європейських авторів, втім, у нас немає сумнівів, що цей похід став одним із маркерів пам'яті, які долучилися до формування образу Русі в ісландських сагах.

Активна торгівельна та військова активність на Сході та у Візантії не робила території Русі просто транзитною зоною. Річ у тім, що така активність вимагала побудови значної за своїми масштабами організації, яка передбачала налагодженої системи внутрішнього обміну, постійного вдосконалення інфраструктури та адміністративно-економічної екосистеми. Окрім того, це сприяло розвитку дипломатії, відтак формувало систему безпеки. У результаті цього поставали міста, які мали задовольняти усі ці вимоги. Першим із них була Ладога, згодом виникали протоміські центри на місці Рюрикового городища, городища в Гніздові, Сарському городищі, городищі у Шестовиці, Києві тощо. Згодом, із еволюцією адміністративного управління, частина цих міст втрачає своє значення. Поряд із Рюриковим городищем виникає Новгород, місце Гніздова посідає Смоленськ, поблизу Шестовиці виникає Чернігів. Ці міста ознаменували перехід до нового етапу розвитку державності Русі³⁶.

Східна торгівля була наріжним каменем у всій історії ранньосередньовічної Скандинавії. Вона була тим вирішальним фактором, який заманив десятки тисяч шведів, данців та норвежців у небезпечні подорожі східними землями та сформував підґрунтя майбутньої міжкультурної комунікації. Фрагменти пам'яті про ці події заклали основу уявлень скандинавів про Східну Європу. Про це свідчить поява перших східноєвропейських топонімів у ранній поезії, а також у рунічній епіграфіці.

Для пересічного читача це може видатися дивним, адже Ісландію та Русь розділяли тисячі кілометрів. Утім, як ми зазначали раніше, Ісландія була країною мігрантів. У IX–X ст. основу її суспільства складала вихідці з різних північних територій. До того ж, цей

²⁹ Окрім того, це ще було важливим чинником культурних та політичних впливів ромеїв на Русь та держави Скандинавії. Саме той факт, що руси напряму контактували з візантійцями, на нашу думку, був вирішальним у пізніших русько-візантійських відносинах, які виходили далеко за межі економічного співробітництва.

³⁰ Shepard J. *The Viking Rus and Byzantium. The Viking world.* London–New York, 2008. P. 498–499.

³¹ Ениосова Н., Пушкина Т. *Находки византийского происхождения...* С. 76–77.

³² Там само. С. 74–75; Vukovich A. *Enthronement in Early Rus: between Byzantium and Scandinavia. Viking and Medieval Scandinavia.* 2018. Vol. 14. P. 211–239.

³³ *Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку у 1377 г.* / Пер. Д.С. Лихачева. Санкт-Петербург: Вита-Нова, 2013. С. 52.

³⁴ Shepard J. *Yngvarr's expedition to the East and a Russian inscribed stone cross. Saga-Book of the Viking Society.* 1985. Vol. 21. P. 232–226.

³⁵ Глазырина Г. *Сага об Ингваре Путешественнике: Текст, перевод, комментарий.* Москва: Восточная литература, 2002. 462 с.

³⁶ Андрощук Ф. *Гніздово, Днепровский путь...* С. 133.

острів не був відірваний від скандинавських королівств. Як довів Г. Орнінг, він мав перманентну культурну комунікацію навіть із найбільш віддаленим Шведським королівством³⁷. З огляду на це, можна припустити, що перші відомості про Східну Європу зберігалися у формі епічної поезії, яка на століття законсервувала уявлення про минуле та поширилася на територію Ісландії, де отримала нове дихання у формі окремих сюжетів легендарних саг.

Торгівля була не єдиним стимулом для міграції скандинавів у Східну Європу. Період регулярних контактів русів із ромеями у X ст. співпав із часом активних нападів арабів на Візантію. Завдяки своїм унікальним військовим якостям руси зацікавили ромейських імператорів та полководців. Дослідники зазначають, що у 906 р. воїни з півночі вперше з'явилися у візантійському війську. Вони взяли участь у битві з арабами в Егейському морі. Через три роки їхні загони входили до дрого Імерія й воювали в Сирії. Згодом службу русів у армії Східної Римської імперії згадували в договорі з Руссю 911 р., а також у трактаті Костянтина Багрянородного «Про Церемонії візантійського двору». За словами автора, 415 русів воювали на боці візантійської армії в битві із лангобардами 935 р. У 949 р. про них знову згадують у війні проти Омеядів. На цей раз їх було 629 осіб³⁸. Не заперечують і участь русів у кампанії Никифора Фоки 965–968 р. Цій кампанії передували роки теплих дипломатичних відносин між василевсом та княгинею Ольгою³⁹.

Учені припускають, що русько-скандинавські найманці брали участь і в інших експедиціях ромейських військових. Вони були частиною багатонаціонального найманого легіону, який не відокремлювали в спеціалізовані підрозділи. Згадки кількості кораблів у візантійських джерелах можуть вказувати на те, що руси використовували власні судна. На думку істориків, вони входили до складу гвардійських частин столичних тагм⁴⁰. На основі однієї із таких тагм був створений руський корпус.

Із заснуванням руського корпусу розпочалася нова сторінка історії служби норманів у війську Східної Римської імперії. Його початки відводять від 989 р., коли київський князь Володимир відправив варязькі загони на допомогу своєму родичу імператору Василю II. Шеститисячна армія професійних бійців одразу згодилася василевсу. Військо, яке щойно прибуло до Константинополя, стало вирішальним чинником, який уможливив розгром повстання Варди Фоки та Варди Скліара. Відтоді варязький корпус перетворився на особисту гвардію імператора та брав участь у битвах на усіх кордонах Візантії. Особливого значення норманський чинник у армії василевса мав у XI ст. У цей час північні найманці добре зарекомендували себе в походах на Італію, Вірменію та Іллірію. Вони билися з турками, нормандцями, печенігами, а також ефективно придушували бунти в столиці імперії. Їхнє значення почало згасати лише в XII ст.⁴¹

Служба скандинавів в армії імператора відобразилася в ісландській писемності. Одним із найвідоміших імператорських воїнів був норвезький принц та зять Ярослава Мудрого Гарольд Суворий. Його особі присвячено одну з саг «Кола Земного» авторства Снорі Стурлусона. Сага змальовує значну кількість пригод та звиягу майбутнього короля Норвегії на службі в «грецького конунга». У своєму творі Снорі намагається зобразити життя та побут норманів у візантійському війську. Автор стверджує, що його оповідь заснована на розповідях ісландців, які повернулися із цих мандрівок⁴².

Пам'ять про ці події трансформувалася в так звану варязьку легенду. Її основні сюжети формувалися під впливом світогляду людей XIII–XIV ст. На думку Сверрріра Якобсона, люди того часу сприймали ті події через призму Хрестових походів⁴³. Яскравим прикладом такого твору є «Сага про Фіннбогі Сильного» та «Сага про людей із Лососевої долини»⁴⁴. У них згадуються мандрівки до Візантії та найм до варязького загону, а у «Сазі про Фіннбогі» навіть названо імператора Йоуна, якого вчені ідентифікують із Іоанном I Ци-

³⁷ Див. Orning H.J. *Transient Borders...* P. 353–378.

³⁸ Филипчук О. Руси в експедиціях візантійського флоту в 911–949 pp. (за кн. II. 44, 45 de cerimonius). *Питання історії України*. 2009. Т. 12. С. 211–221.

³⁹ Филипчук О. Після русько-візантійської війни 968–971 pp.: Іоанн Цимісхій і найманці Русі. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2014. № 702–703. С. 7–11.

⁴⁰ Литаврин Г. Умовля перебування древних русов в Константинополі в X в. и их юридический статус. *Византийский Временник*. 1993. Т. 54. С. 81–92; Theotokis G. *Varangian and Frankish Mercenaries in the Service of the Byzantine Emperors (9th–11th c.)*. Numbers, Organisation and Battle Tactics in the Operational Theatres of Asia Minor and the Balkans. *Вуζαντινά Σβμμεικτα*. 2012. Vol. 22. P. 125–136.

⁴¹ Priestley B. *The Varangian Guard*. Byzantine Narrative Papers in honour of Roger Scot. Leiden and Boston, 206. P. 527–533; Davidson E. *The Varangian Guard*. The Viking Road to Byzantium. London, 1976. P. 177–192.

⁴² Haralds saga Sigurdarsonar. *Snorri Sturluson Heimskringla* / Trans. from Icelandic by A. Finlay, A. Faulkes. London, 2015. Vol. III: Magnus Olafsson to Magnus Erlingsson. P. 41–122.

⁴³ Jakobsson S. *The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources*. Byzantium and the Viking World. Uppsala, 2016. P. 345–362.

⁴⁴ Finnoga saga hins Ramma. Halle: Buchhandlung desWaisenhauses, 1879. 115 p.; *The Story of the Laxdalers* / Trans. by R. Proctor. London: Charles Whittingham & Co, 1903. 252 p.

місхієм. Утім, ці твори подають мало фактичної інформації й радше концентруються на багатстві та престижі, які забезпечила героям служба. Однак, їхні свідчення є вкрай важливими з погляду функціонування історичної пам'яті. Вони міфологізують ці події та роблять їх важливою частиною власної ідентичності.

Протягом X–XI ст. у війську імператора служили тисячі північних воїнів. При цьому, це були не лише шведи, а й данці, норвежці, та, вірогідно, ісландці. Київ став центральним хабом, через який здійснювалися подорожі до Імперії РOMEїв. Проте, така масова мобільність скандинавських воїнів була б неможливою без їхньої активної участі в мілітарних кампаніях руських князів. Значна частина вікінгів вирушала на південь саме після такої кооперації.

Процес служби норманів у війську руського князя описаний в ісландському «Татрі про Еймунда». У цьому творі змальовано пригоди норвезького вікінга Еймунда, який разом зі своїми товаришами бився на боці того, хто більше платив. Так він потрапив до князя Яріцлейва (Ярослава Мудрого), який у той час боровся зі своїм братом Буріцлейвом (вірогідно, цього персонажа варто асоціювати зі Святополком) за столичний престол⁴⁵. Достовірність цієї історії викликає багато питань, утім, у нас немає сумнівів, що в її основу лягли події, які мали історичне підґрунтя, адже участь найманців із півночі у війську Ярослава є добре задокументованою. На основі руських та скандинавських джерел Леонтій Войтович стверджує, що у складі армії Ярослава під час наступу на Київ 1016 р. був окремих ісландців, який складався з тисяч варягів⁴⁶. Велике значення мали варяги й у війську Ярославого батька Володимира. «Повість минулих літ» згадує, що князь Володимир після втечі «за море» повернувся до Новгороду із варягами. Маючи велике військо, він зумів захопити столицю та стати Великим князем Київським⁴⁷.

Ще одним джерелом, яке підтверджує активну участь скандинавів у військових кампаніях на Сході Європи, є рунічні камені. Це особливий тип джерел, який здебільшого виконував роль меморіального пам'ятника на честь загиблої людини. Нерідко такі стели зводили в пам'ять про людей, які загинули на чужині. Східну Європу та Візантію згадують у понад ста таких пам'ятках. Більшість із них містить інформацію про воїнів, які полягли в битві у цих краях⁴⁸. Левова частина цих джерел міститься в Швеції⁴⁹.

Сукупність писемних та археологічних матеріалів засвідчує, що скандинавська військова присутність на землях Східної Європи значно виходила за межі спорадичних комунікацій та епізодичних випадків найманства. Не зважаючи на домінування шведського культурного елемента, ми можемо стверджувати, що існували налагоджені шляхи, через які на ці землі масово потрапляли вихідці з Данії та Норвегії. За словами Інгмара Янссона, ці процеси варто сприймати як цілеспрямовану колонізацію норманами цих територій. Вони стали невід'ємною частиною духовної та матеріальної культури цього регіону та мали суттєвий вплив на подальший хід його історії⁵⁰.

Підсумком цієї міжкультурної комунікації стало те, що Русь та особливо Візантійська імперія сформували в скандинавів образ сакральної території. Сверрір Якобсон блискуче продемонстрував, що в ісландській писемності територія Сходу часто має риси безпечної, цивілізованої та духовної території. Така позиція дещо відрізняється від загальноєвропейської тенденції. Це пов'язано із тим, що в уявленні ісландців XI–XIII ст. ці території були коліскою християнської цивілізації й комунікація з ними була одним із віршальних факторів, які вплинули на християнізацію Норвегії та Ісландії в X–XI ст. Ця теза сформувалася завдяки існуванню історичної пам'яті про норманів на службі у великих християнських монархів Константинополя чи Києва⁵¹. Згодом у королівських сагах Русь поставала важливим центром християнства та його східним форпостом, а візантійський імператор – одним із головних християнських правителів. Різниця між православним та католицьким обрядом не видавалася тогочасним авторам суттєвою⁵².

Ще одним фактором, який вплинув на те, що Русь сприймалася скандинавами як знайома цивілізована територія, були тісні політичні стосунки руських князів та правителів

⁴⁵ Рьдзевская Е. Сага об Эймунде. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Москва, 1978. С. 89–104.

⁴⁶ Войтович Л. Княжа доба: портрет еліти. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2006. С. 258.

⁴⁷ Повість временных лет... С. 52.

⁴⁸ Мельникова Е. Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации: Тексты. Перевод. Комментарий. Москва: Восточная Литература, 2001. С. 43–45.

⁴⁹ Андросчук Ф. К истории контактов между Швецией и Южной Русью в XI–XII вв. *Дзєнеслово: збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. 2008. С. 100–112.

⁵⁰ Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation?... P. 9–64.

⁵¹ Jakobsson S. On the road to paradise... P. 941–942.

⁵² Більшість саг були записані після XI ст., а отже – після Великої схизми 1054 р. Більш детально про сприйняття православ'я у середньовічній Ісландії див.: Якобссон С. Народы Аустрвега и исландская картина мира: Прощание с историческим мифом. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2006. С. 165–167.

скандинавських королівств. У легендарних сагах часто можна зустріти мотив сватання вікінга, здебільшого головного героя, до дочки руського конунга. Цей сюжет використовували настільки часто, що він перетворився на кліше, яке асоціювалося із цими землями. Дослідники припускають, що такий мотив міг з'явитися як результат функціонування історичної пам'яті реальних одружень скандинавських принців із руськими князівнами⁵³. Чи не найяскравішим епізодом, який цілком міг стати моделлю для такого стереотипу, було одруження норвезького принца Гаральда Суворого з Єлизаветою, дочкою київського князя Ярослава. Історія їхнього кохання закарбована у «Сазі про Гаральда Суворого» авторства Снорі Стурлусона⁵⁴. Ця сага була дуже популярною та мала суттєвий вплив на сприйняття Русі ісландцями. Проте, Єлизавета була не єдиною руською принцесою, пов'язаною родинними зв'язками зі скандинавською правлячою династією.

Дослідникам достеменно відомо про вісім шлюбів, укладених між руськими та скандинавськими королівськими родами. Найперше спадає на думку сам Ярослав Мудрий, який став зятем шведського короля Олафа Шетконунга, одружившись із його дочкою Інгігердою⁵⁵. Його онук – Володимир Мономах, взяв за дружину англійську принцесу Гіту, яка на момент одруження мешкала при дворі свого дядька данського короля Свейна Естрідсена⁵⁶. Син Володимира Мстислав I Великий був жонатий на шведській принцесі Крістін. Доньки Мстислава Мальмфрід та Інгібьорг вийшли заміж за норвезького короля Сігурда Хрестонсона та данського принца Канута Лаварда відповідно. Згодом, Мальмфрід після смерті Сігурда вийшла заміж за данського короля Еріка Еймундома⁵⁷. Ще однією руською княжною, яку варто згадати у цьому контексті, є Софія, дочка мінського князя Володаря Глібовича. Вона стала дружиною данського короля Вальдемара I Великого⁵⁸.

Зрозуміло, що цей список не є вичерпним, адже значна кількість матримоніальних зв'язків не є зафіксованими в джерелах. Проте він є переконливим аргументом на користь того, що Русь мала тісні відносини й була важливим гравцем у скандинавській політичній грі. Підтверджує цю тезу й факт проживання скандинавських принців на теренах Русі. Завдяки сагам нам відомо, що чотири майбутні королі Норвегії мешкали при дворі київських та новгородських князів. Ці події були зумовлені політичною кризою в норвезькому королівстві кінця X – пер. пол. XI ст. Саме в часи найактивніших міжусобиць у Норвезькому королівстві Руська держава досягнула піку своєї могутності та впливу на сусідні терени. Її союзництво часто мало прямий вплив на розвиток політичних та військових суперечок.

Першим норвезьким принцом, який мешкав при дворі руського князя, був Олаф Трюггвасон. Його вважають одним із найбільш відомих правителів середньовічної Норвегії. Період його правління припав на 995–1000 рр. Проте, не зважаючи на коротке правління, він запам'ятовується нащадкам як державець, котрий остаточно християнізував королівство. Пам'ять про цю особу була закарбована в декількох сагах та в синоптичних працях⁵⁹. Руські сторінки біографії цього персонажа були насичені захопливими історіями та пригодницькими епізодами. Потрапивши на Русь у дев'ятирічному віці як бранець, Олаф швидко завоював повагу князя Володимира. При дворі він прожив близько десяти років. За цей час йому вдалося здобути військову славу та очолити загони Володимирової армії⁶⁰.

Ще одним норвезьким королем, пов'язаним із Руссю, був Олаф II Гаральдсон (Святий). У 1026 р. він утік на схід після поразки в битві поблизу річки Хельга. У цій битві дансько-англійське військо Канута Великого розбило шведсько-норвезьку армію Олафа. Олаф втратив владу в Норвегії і перебрався на Русь, де готувався до відплати. У 1029 р.

⁵³ Мельникова Е. Трансформация исторической памяти: от устной исторической традиции к письменной. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. Т. 5. С. 18–24.

⁵⁴ Snorri Sturluson. *Heimskringla III. Magnús Ólafsson to Magnús Erlingsson* / Trans. from Icelandic by A. Finlay. Viking Society for Northern Research: University College London guide, 2015. P. 41–122.

⁵⁵ Войтович Л. Князя доба... С. 261–263; Dzhakson T.N. Marriages and political alliances in medieval Scandinavia in the light of Old Norse-Icelandic sources. In *The North, the East and West meet. Festschrift for Jens Petter Nielsen*. Oslo, 2019. P. 323–333.

⁵⁶ Половинська В. Варязькі княгині Інгігерд і Гіта та інші «невидимі» скандинавки на Русі. *Сторінки історії*. 2014. Т. 37. С. 5–13.

⁵⁷ Raffensperger C. Dynastic marriage in Action: how two Russian princesses changed Scandinavia. *Именослов. История языка. История культуры*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. P. 193–205.

⁵⁸ Самонова М. Полоцкое княжество в системе династических связей и политических взаимоотношений Руси со Скандинавией и Польшей в XI – начале XIII вв. *Исследования по истории Восточной Европы*. 2012. Т. 5. С. 6–24.

⁵⁹ Bagge S. The Making of a Missionary King: The Medieval Accounts of Olaf Tryggvason and the Conversion of Norway. *The Journal of English and German Philology*. 2006. Vol. 105. № 4. P. 473–513.

⁶⁰ Snorri Sturluson *Heimskringla* / Trans. by A. Faulkes, A. Finlay. London: Viking Society for Northern Research, 2011. Vol. 1: The beginnings to Óláfr Tryggvason. P. 137–233.

Олаф здійснив спробу повернути свою владу, проте загинув наступного року в битві під Стиккестадом⁶¹.

Попри спорадичні періоди правління, Олаф став справжнім символом тогочасної Норвегії та династії Гарфагрів. Він був канонізований вже за рік після смерті. Цей король став патроном та одним із найбільш шанованих святих у Норвегії. Проте його культ вийшов далеко за межі кордонів власного королівства. Така популярність була зумовленою не в останню чергу завдяки літературній традиції. Особі короля-чудотворця було присвячено декілька саг, татрів, а також розділів у протонаціональних історичних нарративах⁶². Ці твори доклалися до формування міфу про Святого Олафа, який був важливим із погляду формування домодерних ідентичностей XII–XIV ст. Його зв'язок із Руссо був важливим складником біографії. Тож художні сюжети про цю землю стали важливим чинником, який вплинув на сприйняття цієї території скандинавами.

Битва при Стиккестаді була поворотним моментом в історії середньовічної Норвегії. Після поразки Олафа II Канут Великий зміцнив свою владу в Норвегії та в частині Швеції. Родичі та сподвижники Олафа були змушені втікати. Русь стала надійним прихистком для сина Олафа Магнуса I Доброго та його зведеного брата Гаральда Суворого. Обидва норвезьких принци жили при дворі Ярослава Мудрого. Звідси Гаральд відправився на службу до Константинополя та здобув славу воїна⁶³. Схожа доля спіткала й Гаральдового племінника Магнуса, який у сагах згадується як названий син Ярослава⁶⁴. Не без допомоги останнього, Магнус зумів повернутися на Батьківщину та відвоювати престол у 1035 р. Згодом, у 1046 р., його співправителем став Гаральд, який з 1047 р. стає одноосібним володарем Норвегії.

Злам X–XI ст. був вкрай важливим із погляду русько-скандинавських взаємин. Однак ми не можемо з упевненістю говорити, що це був унікальний період у руській історії. Річ у тім, що згадані постаті норвезьких королів були вкрай важливими для ісландських авторів XII–XIII ст. Вони намагалися формувати власну версію політики пам'яті та обґрунтувати виключне право династії Гарфагрів на володіння Норвегією. На щастя для нас, ці правителі були тісно пов'язані з Руссо. Однак джерела побіжно вказують на те, що руські правителі мали перманентний зв'язок і з іншими скандинавськими династіями. Усе це не могло не впливати на культурні та соціально-економічні сфери цих держав. Окрім того, згадки про Русь у біографіях таких популярних постатей як Олаф I, Олаф II чи Гаральд III робила ці землі ближчими, зрозумілишими та ріднішими. Вони несвідомо формували власний канон, який згодом почав трансформуватися в стереотипи, пов'язані із цією землею та її людьми.

«Саги про давні часи» описують легендарних скандинавських королів, які були пов'язані родинними зв'язками із руськими правителями. Першим іменем, що спадає на думку, є Івар Широкий Обійми – міфічний правитель північних земель. Згідно з «Фрагментом про деяких давніх королів», дочка Івара, Ауд, втекла на Русь та вийшла заміж за місцевого конунга Радбарда⁶⁵. Пізніше цей правитель та його нащадки згадуються в оповідях про Бравелірську битву між Сігурдом Кільцем та Гаральдом Синезубим. Описані в сазі події були дуже важливими з погляду формування політики пам'яті нордичних королівств. Зазначений твір зберігає пам'ять про давніх правителів Русі, які впливали на політику північних держав та закладає основи міфів про «руське сватання» в пізніших сагах.

Кількість скандинавських артефактів, знайдених на території Східної Європи, є настільки значною, що може дорівнятися хіба що до кількості знахідок із власне скандинавських територій⁶⁶. Однією з причин такої масовості, на думку Інґмара Янссона, є колонізація цих країв північанами. Автор зазначає, що особливо у IX–X ст. шведи масово переселялися на південний схід у пошуках нових земель для сільського господарства, ремесла та іншої діяльності. Про це свідчить той факт, що прибулі оселялися тут цілими сім'ями. Аргументом на користь цієї тези є значна кількість речей, що асоціюються з жіночими одягом чи предметами побуту. Автор спростовує тезу про те, що на Схід мандрували лише представники заможних верств, як то військові чи купці. Він зазначає, що це були здебільшого люди середнього прошарку, які відправлялися у далекі подорожі з метою пошуку нових земель⁶⁷. Автор зазначає, що на території Русі функціонували важливі виробничі

⁶¹ Ommundsen A. A Saint and his Sequence: Singing the Legend of St Olaf. *Viking and Medieval Scandinavia*. 2009. Vol. 5. P. 151–176.

⁶² Це стосується «Огляду саг про норвезьких королів» (Ágríp af Nóregskonungasögum), «Історії Норвегії» (Historia Norwegiae) та «Історії стародавнього королівства норвезького» (Historia de antiquitate Regum Norwagiensium).

⁶³ Филипчук А. Харальд Сигурдссон... С. 193–205.

⁶⁴ Snorri Sturluson. *Heimskringla* III... P. 4.

⁶⁵ Fornaldarsögur Nordrlanda av C.C. Rafn, 1. b. *Kaupmannahöfn*, 1830. S. 370–371.

⁶⁶ Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии... С. 7.

⁶⁷ Jansson I. Warfare, Trade or Colonisation?... P. 27–30.

центри, які виробляли речі, притаманні традиційній матеріальній культурі Півночі. Яскравим прикладом є ювелірні вироби. За словами дослідника, лише Норвегія та Швеція дала нам більшу кількість прикрас, аніж Русь⁶⁸.

Теза І. Янссона про те, що нормани мандрували на Схід із метою переселення, а також докази на користь масовості цього явища, наштовхують нас на наступну важливу думку. Східна Європа, Візантія та Арабський Схід стали місцем, де формувалися діаспорні спільноти скандинавів⁶⁹. Дослідження того, як ці спільноти впливали на формування ідентичності вікінгів, є вкрай цікавим для нас. Це може дати розуміння того, як відбувалися культурні взаємовпливи скандинавів із місцевими народами та як функціонували процеси обміну інформації між Батьківщиною та діаспорними групами.

Важливо зауважити, що нордичні спільноти, не зважаючи на чужорідні впливи, не позбавлялися власної культури. На думку Леслі Абрамс, вікінги формували креативні закордонні спільноти, які підтримували зв'язки між собою та були важливим каналом, через який інформація, ідеї та речі потрапляли на батьківщину. Окрім того, зарубіжний досвід впливав на формування власної культури та сприяв її еволюції. Часто проживання у віддалених куточках світу не лише не спонукало відмові від власної ідентичності, а навпаки, сприяло її підкресленню та культивуванню⁷⁰.

Розглянувши усі чинники русько-скандинавської взаємодії у період середньовіччя, нам не видається дивним той факт, що Русь чи землі Східної Європи часто грали роль центральних локацій саг про історичні часи. Так само нам не виглядає дивним і обізнаність у географічних та історичних деталях. Адже відносини цих регіонів були такими тісними, що в певні моменти своєї історії вони витворили єдиний культурний та політичний простір. Починаючи від вікінгів-торговців чи шведських селян, що переселилися на схід, і закінчуючи норвезькими принцями, які шукали політичного притулку при дворі руських князів, скандинави творили новий культурний простір на східному форпості свого світу. Ця культура зазнавала суттєвих локальних впливів, які поширювалися на Батьківщину та додавали нові сенси в світогляді людей півночі.

Історії про Гальвдана, володаря Ладоги, Грольва, який успадкував Руський пристіл, або Раґнара Лодброка, який включив східноєвропейські землі до своєї «імперії», не мали на меті передати історичну дійсність прямою мовою. Проте це не означає, що їхні фабули є абсолютно вигаданими. Дані історії та археології засвідчують, що ці сюжети були відбитком пам'яті скандинавів про події минулого. Саги намагалися зберігати ці події та адаптували їх до культурних трендів, знань та політичної ситуації. Завдяки данським, норвезьким та шведським вікінгам, торговцям і палігримам, цей простір став важливою частиною їхньої власної історії та культури. Тож завданням автора було зафіксувати ці реperi пам'яті та передавати їх наступним поколінням, зберігаючи при цьому їхню адаптовану форму, яка відображала дух того часу та культури, в яких вони зародилися.

Вікінги, які були органічною складовою ранньодержавних поселень у Східній Європі, стали важливим каналом, через який інформація про ці землі потрапляла на Північ. Враховуючи цю особливість, можна краще зрозуміти тезу Ганса Якоба Орнінга, який вважав Русь частиною нордичної спільноти⁷¹. Враховуючи кількість людей, які тут мешкали, їхній соціальний статус, а також постійні політичні, культурні та торгові зв'язки між цими територіями, не видається дивним той факт, що Русь для тогочасних норманів була одним із центрів формування скандинавської культури. Так само не видається дивним і той факт, що це була важлива територія з погляду історичної пам'яті скандинавів.

References

Androschuk, F. (2001). *Gnyozdovo, Dneprovskiy put i final Birki [Gnezdovo, Dnepr water way and Birka's decline]*. Moscow, Russia.

Androschuk, F. (2004). *Skandinavskie drevnosti v sotsialnoy topografii drevnego Kievа [Scandinavians and the social topography of ancient Kiev]*. *Ruthenica*, 3, P. 7–47.

Androschuk, F. (2008). *K istorii kontaktov mezhdū Shvetsiy i Yuzhnoy Rusyu v XI–XII vekah [To the history of contacts between Sweden and Southern Rus in 11th–12th c.]*. *Dneslovo: zbirka prats na poshanu diisnogo chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia – Dneslovo: a collection of papers in honor of the full member of the National academy of sciences of Ukraine Petro Tolochko on the occasion of his 70th anniversary*, P. 100–111.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Hedenstierna-Jonson C. *Rus, Varangians and Birka Warriors. The Martial Society: Aspects on Warriors, Fortifications and Social Change from the Bronze Age to the 18th c.* Stockholm, 2009. P. 166; Hedenstierna-Jonson C. *Viking Mobility in the Baltic Sea Region. Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking Congress*. Aarhus, 2020. P. 57–66; Brink S. *People and «land» in early Scandinavia. Franks, Northmen, and Slavs: Identities and state formation in early Medieval Europe*. Turnhout, 2005. P. 87–112.

⁷⁰ Abrams L. *Diaspora and identity in the Viking Age. Early Medieval Europe*. 2012. Vol. 20. № 1. P. 17–38.

⁷¹ Orning H.J. *Transient Borders...* P. 373–375.

- Androshchuk, F. (1994). Etiud pro rusiv: Tekst materialnosti i model kultury [Essay on Rus people: the text of materiality and the model of culture]. *Mediaevallia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idei – Mediaevallia Ucrainica: mentality and history of ideas*, 3, P. 5–16.
- Androshchuk, F. (2015). Byzantine Imperial Seals in Southern Rus. *Vizantiiski ta davnoruskipechatky: Materialy Mizhnarodnoho kolokviumuz davnoruskoi ta vizantiiskoi sfrahistyky*. Kyiv, Ukraina, 13–16 veresnia 2013 r. – *Byzantine and Old Russian seals: Proceedings of the International colloquium on Old Russian and Byzantine sfragistics*. Kyiv, Ukraine, September 13–16, 2013, P. 43–53.
- Ashman Rowe, E. (2009). Ragnars saga loðbrókar, Ragnarssona þátrr, and the political world of Haukr Erlendsson. Copenhagen. Denmark.
- Bagge, S. (2006). The making of a missionary King: The Medieval accounts of Olaf Tryggvason and the conversion of Norway. *The journal of english and germanic philology*, 105 (4), P. 473–513.
- Brink, S. (2005). People and «land» in early Scandinavia. Turnhout, Belgium.
- Downham, C. (2016). Coastal communities and diaspora identities in Viking Age Ireland. Leeds, England.
- Duczko, W. (2004). Viking Rus: Studies on the presence of Scandinavians in Eastern Europe. Leiden, Netherlands.
- Dzhakson, T. (2013). Prostranstvo i literatura [Space and literature]. Moscow, Russia.
- Dzhakson, T. (2001). Austr i Górdum: Drevnerusskie toponimy v drevneskandinavskih istochnikah [Austr i Górdum: Old Rus toponyms in old scandinavian sources]. Moscow, Russia.
- Dzhakson, T.N. (2019). Marriages and political alliances in medieval Scandinavia in the light of Old Norse-Icelandic sources. Oslo, Norway.
- Eniosova, N., Pushkina, T. (2012). Nahodki vizantiyskogo proishozhdeniya iz rannegorodskogo tsentra Gnezdovo v svete kontaktov mezhdru Rusyu i Konstantinopolem v X v. [Byzantium findings from Gnezdovo's early urban center in the light of Rus–Constantinople relations in 10th c.]. *Sugdeyskiy sbornik – Sugdean collection*, 5, P. 34–85.
- Filipchuk, A. (2014). Harald Sigurdson i rusko-vizantiyskaya voyna 1043 g. [Harald Sigurdsson and Rus-Byzantium war 1043] *Slověne = Slovène. International Journal of Slavic Studies*, 3, P. 193–205.
- Glazyrina, G. (2002). Saga ob Ingvare Puteshestvennike: Tekst, perevod, kommentariy [Yngvars saga víðförla: Text, translation, comments]. Moscow, Russia.
- Fylypchuk, O. (2009). Rusy v ekspedytsiakh vizantiiskoho flotu v 911–949 rr. (za kn. II. 44, 45 de cerimonius) [Ruses in expedition of byzantine navy in 911–949 (by the book II. 44, 45 de cerimonius)]. *Pytannia istorii Ukrainy – Questions on the history of Ukraine*, 12, P. 212–221.
- Fylypchuk, O. (2014). Pislia rusko-vizantiiskoi viiny 968–971 rr.: Ioann Tzymiskhii i naimantsi Rusi [After the Ruses-Byzantine war 968–971: John Tzimiskes and Rus mercenaries]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny – Scientific bulletin of Chernivtsi university. History. Political sciences. International relations*, 702–703, P. 7–11.
- Hedenstierna-Jonson, C. (2009). Rus, Varangians and Birka warriors. Stockholm, Sweden.
- Hedenstierna-Jonson, C. (2016). Foreigner and Local: Identities and cultural expression among the urban people of Birka. A matter of identity. *Shetland and the Viking world: Papers from the 17th Viking congress*, P. 189–196.
- Hedenstierna-Jonson, C. (2018). With Asia as neighbour: Archaeological evidence of contacts between Scandinavia and Central Asia in the Viking Age and the Tang dynasty. *Bulletin of the Museum of Far Eastern antiquities*, 81, P. 43–64.
- Hedenstierna-Jonson, C. (2020). Viking Mobility in the Baltic Sea Region. *Viking Encounters: Proceedings of the 18th Viking congress*, P. 61–70.
- Jakobsson, S. (2006). On the road to paradise: Austrvegr in the Icelandic imagination. *The 13th International Saga conference*, P. 935–943.
- Jakobsson, S. (2016). The Varangian legend: testimony from the Old Norse sources. Uppsala, Sweden.
- Jankowiak, M. (2013). Two systems of trade in the Western Slavic lands in the 10th c. Szczecin, Poland.
- Jansson, I. (1997). Warfare, trade or colonisation? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking Period. *The rural Viking in Russia and Sweden: Conference 19–20 October 1996 in the manor of Karlslund, Örebro*, P. 9–64.
- Kainov, S. (2012). Pogrebeniya s predmetami vooorzheniya Gnyozdovskogo nekropolya [Burials with weaponry from the Gnezdovo necropolis]. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya. Gnyozdovskiy arheologicheskii kompleks. Materialy i issledovaniya – Proceedings of the State Historical Museum. Gnezdovo archaeological complex. Materials and research*, 210, P. 212–241.
- Kiorsak, V. (2021). Pohranychni obrazy Rusi u sahakh pro davni chasy: Intertekstualni motyvy yak oznaka istorychnoi pamiaty [Borderline images of Rus in the sagas of ancient times: intertextual motifs as a sign of historical memory]. *Tekst i obraz: Aktualni problemy istorii mystetstva – Text and image: Actual problems of art history*, 1 (11), P. 29–44.
- Kiorsak, V. (2021). Rus u kontseptsii «imperii» Ragnara Lodbroka: skandinavski dzherela kriz pryzmu polityky pamiaty [Rus in Ragnar Lothbrok's concept of «empire»: scandinavian sources through the prism of memory politics]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 4–14.
- Kiorsak, V. (2022). «Saha pro Pishoho Hrolva» ta Rus v epokhu vikinhiiv: istorychna pamiat ta istoriohrafiia [Göngu-Hrólfs Saga and Rus' in the Viking Age: collective memory and historiography]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical series*, 54, P. 50–64.
- Kiorsak, V. (2022). Eastern European elements of Egils saga Einhenda ok Asmundar Berserkjabana through the prism of Greco-Roman, and Germanic myths. *Scandia. Journal of Medieval Norse studies*, 5, P. 6–27.

Kovalev, R.K. (2002). Dirham Mint output of Samanid Samarqand and its connection to the beginnings of trade with Northern Europe (10th c.). *Histoire & mesure*, XVII (3/4), P. 197–216.

Litavrin, G. (1993). Usloviya prebyvaniya drevnih rusov v Konstantinopole v X v. i ih yuridicheskiy status [The conditions of the stay of the ancient Ruses in Constantinople in the 10th c. and their legal status]. *Vizantiyskiy vremennik – Byzantine timesheet*, 54, P. 81–92.

Melnikova, E. (2001). Skandinavskie runicheskie nadpisi: Novyye nahodki i interpretatsii: Teksty. Perевod. Kommentarii [Scandinavian runic inscriptions. New discoveries and interpretations. Texts, translations, and comments]. Moscow, Russia.

Melnikova, E. (2006). Istoricheskaya pamyat v germanskoj ustnoy traditsii [Historical memory in Germanic oral tradition]. Moscow, Russia.

Melnikova, E. (2011). Skandinyavi na Baltijsko-Volzhskom puti [Scandinavians on Baltic-Volga path]. Moscow, Russia.

Melnikova, E. (2014). Transformatsiya istoricheskoy pamyati: ot ustnoy istoricheskoy traditsii k pismennoy [Transformation of collective memory: from oral to written historical traditions]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N.I. Lobachevskogo – Bulletin of Lobachevskiy N.I. Nizhegorod university*, 5, P. 18–24.

Mikkelsen, E. (2008). The Vikings and Islam. New York, USA.

Ommundsen, Å. (2009). A saint and his sequence: singing the legend of St. Olaf. *Viking and Medieval Scandinavia*, 5, P. 151–176.

Orning, H.J. (2016). Transient borders The Baltic Viewed from Northern Iceland in the Mid-Fifteenth c. Amsterdam, Netherlands.

Polovynska, V. (2014). Variazki kniahyni Inhiherd i Hita ta inshi «nevdyymi» skandynavky na Rusi [Varangian princess Ingigerd, Gita and other «unknown» Scandinavians on Rus]. *Storinky istorii – History pages*, 37, P. 5–13.

Priestley, B. (2006). The Varangian Guard. Leiden, Netherlands.

Raffensperger, C. (2010). Dynastic marriage in Action: how two Russian princesses changed Scandinavia. Moscow, Russia.

Samonova, M. (2012). Polotskoe knyazhestvo v sisteme dinasticheskikh svyazey i politicheskikh vzaimootnosheniy Rusi so Skandinaviev i Polshey v XI – nachale XIII vv. [Principality of Polotsk in the system of dynastic connection and political relationships of Rus with Scandinavia and Poland in the 11th – the beginning of the 13th c.]. *Issledovaniya po istorii Vostochnoy Evropy – Studia Historica Europae Orientalis*, 5, P. 7–25.

Shepard, J. (2008). The Viking Rus and Byzantium. New York, USA.

Tulinius, T. (2000). Saga as a myth: The family sagas and social reality in 13th-century Iceland. *The Eleventh International Saga Conference. Old Norse Myths, Literature and Society*, P. 526–539.

Voitovych, L. (2006). Kniazha doba: portret elity [Principal Age; the elite portraits]. Lviv, Ukraine.

Voitovych, L. (2015). Holmgard: de pravly ruski kniazi Sviatoslav Ihorevych, Volodymyr Sviatoslavych ta Yaroslav Volodymyrovych? [Holmgard: where Rus princes Sviatoslav, Volodymyr and Yaroslav ruled?]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3, P. 37–55.

Vukovich, A. (2018). Enthronement in Early Rus: Between Byzantium and Scandinavia. *Viking and Medieval Scandinavia*, 14, P. 211–239.

Yakobsson, S. (2006). Narody Austrvega i islandskaaya kartina mira: proshchanie s istoricheskim mifom [Austrvegr folks and Icelandic worldview: farewell to historical myth]. *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropy – The oldest states of Eastern Europe*, P. 142–171.

Кіорсак Владислав Борисович – аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича (вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026, Україна).

Kiorsak Vladyslav – Ph.D. Student at the Institute of Ukrainian Studies. I. Krypyake-vych. The National Academy of Sciences of Ukraine (4 Kozelnytska Str., Lviv, 79026, Ukraine).

E-mail: vlad.kiorsak@gmail.com

THE ROLE OF RUS-SCANDINAVIAN RELATIONS IN SHAPING THE COLLECTIVE MEMORY OF THE EAST IN MEDIEVAL ICELANDIC TEXTS

*The purpose of the publication is to study socio-cultural relations between Rus and Scandinavian kingdoms in the 9th–13th c. and the influence of these relations on the formation of Eastern European plots of Icelandic sagas. In this article, we want to outline the key stages of these relationships, their significance for the history of these communities, and their impact on the development of information exchange channels. In addition, we want to consider how these channels led to the formation of a knowledge base about Eastern European lands in Scandinavia and the placement of this knowledge in the coordinate system of collective ideas about the past. **Scientific novelty.** Our research is based on a significant number of conclusions of historians and archaeologists who deal with issues of Rus-Scandinavian relations. However, we propose an approach that will combine this knowledge with research achievements in the realm of Icelandic sagas. Such a combination can give us a new perspective and make corrections in the methodology of source studies of Old Norse literature. **Conclusions.** Different stages of political and cultural relations between Rus and Northern kingdoms are reflected in the sagas. Events of historical communication turned into archetypes of stories that circulated in the memory of communities for centuries. The reflection of these events turned into a set of myths, stereotypes and legends associated with the territories of Eastern Europe.*

However, an understanding of these relations clarifies why Rus, rather than other territories, were such popular scenery for the authors of the sagas, as well as why it was so important for the formation of the historical worldview of the pre-modern Scandinavian states.

Key words: *Icelandic sagas, Nordic community, Viking Age, Rus-Scandinavian relations.*

Дата подання: 20 лютого 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 березня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кіорсак, В. Русько-Скандинавські історичні зв'язки як чинник розвитку колективних уявлень про Схід у середньовічних ісландських джерелах. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.230201.

Цитування за стандартом APA

Kiorsak, V. (2023). Rusko-Skandynavski istorychni zviazky yak chynnyk rozvytku kolektyvnykh uiaвлен pro Skhid u serednovichnykh islandskykh dzherelakh [The role of Rus-Scandinavian relations in shaping the collective memory of the East in medieval icelandic texts]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 5–18. DOI: 10.58407/litopis.230201.

